

Lubomir Hampel

ORCID: 0000-0002-9549-8360

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Humanistyczny

Słów kilka o siedemnastowiecznym utworze *Přemyšlování o dokonalosti křesťanské* – pol. *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej* w okresie pobiągórskim w trakcie trwania wojny trzydziestoletniej

A few words about the seventeenth-century work *Přemyšlování o dokonalosti křesťanské* – English *Reflections on Christian perfection* in the period after White Mountain during the Thirty Years' War

DOI: 10.34739/szk.2023.10.02

Streszczenie: W niniejszym artykule zostały zaprezentowane pierwsze lata Jana Amosa Komeńskiego po przegranej bitwie na Białej Górze w 1620 roku, a także represje, jakie były stosowane wobec innowierców, którzy nie przeszli na katolicyzm w koncepcji habsburskiej. Komeński musiał się ukrywać, został odseparowany od ciężarnej żony. Tęsknota za nią spowodowała, że napisał dla niej w 1622 roku średniej wielkości traktat chrześcijańsko-filozoficzny pt. *Přemyšlování o dokonalosti křesťanské*, pol. *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej*. Pociesza i uspokaja żonę, pisząc do niej, by zawsze chętnie naśladowała Boga nawet we łzach, nie patrząc na szczęście i nieszczęście, radość i smutek, śmiech i płacz. Cała „chrześcijańska doskonałość” zależy tak naprawdę od kilku czynników, tj. głównie od działania, wykonywania i znoszenia wszelakiej woli Bożej. Komeński z głębi serca pragnie, by Bóg był naszym największym pocieszeniem, najcenniejszym skarbem i najszlachetniejszym udziałem. Artykuł ten wraz z tłumaczeniem tego dzieła (tj. z dedykacją, 12 rozdziałami, zakończeniem, modlitwą wraz z przedmową do nowego wydania) ma pod wieloma względami poszerzyć polską komeniologię.

Słowa kluczowe: Jan Amos Komeński, Biała Góra w Pradze, wojna trzydziestoletnia, Habsburgowie, doskonałość chrześcijańska, Jedność Braci Czeskich, Jan Hus, chrześcijańska wiara i życie

Abstract: This article presents the first years of John Amos Comenius after the defeat of the Battle of White Mountain in 1620 and what repressions were immediately applied to dissenters who did not convert to Catholicism in the Habsburg concept. Comenius had to hide, he was separated from his pregnant wife. Longing for her caused him to write a medium-sized Christian-philosophical treatise for her in 1622, entitled *Přemyšlování o křesťanské dokonalosti*, English: *Reflections on Christian Perfection*. He comforts and

reassures his wife, writing to her to always willingly imitate God even in tears, regardless of happiness and unhappiness, joy and sorrow, laughter and tears. All „Christian perfection” really depends on several factors, i.e. mainly on acting, carrying out and enduring all God's will. Comenius from the bottom of his heart wants God to be our greatest consolation, our most precious treasure and our noblest share. This article, together with the translation of this work (i.e. dedication, 12 chapters, conclusion, prayer with a preface to the new edition) is intended to broaden Polish comeniology in many respects.

Keywords: Jan Amos Comenius, White Mountain in Prague, Thirty Years' War, Habsburgs, Christian perfection, Union of Czech Brothers, John Hus, Christian faith and life

Starając się współcześnie poszerzyć pod wieloma względami zwłaszcza praktycznymi i funkcjonalnymi polską komeniologię, wyznaczyłem sobie za zadanie jako jej badacz kolejny cel, polegający przede wszystkim na tym, żeby priorytetowo przetłumaczyć dalsze – w Polsce do tej pory nieznanne¹ – dzieło wielkiej sławy pedagoga i ostatniego biskupa słynnej Jedności Braterskiej² Jana Amosa Komeńskiego. Chodzi dokładnie o jego chrześcijańsko-filozoficzne³ dzieło pt. *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, pol. *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej*.

Kiedy Jan Amos Komeński został wygnany⁴ przez zaborczych Habsburgów – a było to zaraz w roku 1621⁵ jako jeden wśród pierwszych z

¹ Skoro w Czechach dzieła te są dostępne nie tylko dla specjalistów i ekspertów czy fachowców z danej dziedziny lub dyscypliny naukowej, ale również udostępniane są publicznie dla szerokiego grona czytelników (wydawane są przecież całe monografie w języku zrozumiałym dla współczesnego odbiorcy komunikacji językowej XXI wieku), to jestem głęboko przekonany i stanowczo uważam, że warto podjąć trud, by utwory Jana Amosa Komeńskiego – nieznanne wcale do tej pory w Polsce – mogły być w tym kraju dobrze rozpoznawalne, identyfikowane i odpowiednio odbierane, żeby nie było sytuacji, że one znikają z ogólnej podświadomości. Takie tłumaczenia są oczywiście niezbędne dla rozwoju polskiej komeniologii, by lepiej, szerzej i dogłębniej poznać twórczość i osobowość Komeńskiego. Te siedemnastowieczne rękopisy przystawioowo – w sposób alegoryczny – trzeba jak najszybciej odkurzyć lub właściwie obetrzeć z kurzu i pozwolić im w pełni dotrzeć do polskojęzycznych odbiorców. Niech Polki i Polacy mają możliwość ujrzeć w całej okazałości i rozciągłości światło konceptualnej myśli Komeńskiego, które czterysta lat przebywało zamknięte w ciemności.

² Fakt ten sam w sobie nie miałby aż takiego znaczenia, gdyby „żywa wiara chrześcijańska” nie ukształtowała całego życia Komeńskiego (włącznie z jego urzeczywistnianą działalnością pedagogiczno-oświatową i pansoficzno-filozoficzną dotyczącą naturalnie naprawy rzeczy ludzkich). Na tej żywej wierze chrześcijańskiej, a także na doskonałości chrześcijańskiej opierał on w przeważającej części swoje założenia, wywody i tezy, które rozwijał przez całe życie.

³ Można wymienić podobne dzieła z tej przedstawianej domeny twórczości gatunkowej, jakie zachowały się, np.: *Labyrint světa a ráj srdce* oraz *Hlubina bezčnosti* i cały dalszy szereg innych rękopisów, manuskryptów i wydanych dzieł w postaci druku.

⁴ Raczej pasowałoby tu określenie „wypędzony” z ojczyzny.

⁵ Patrz konsekwencja po przegranej bitwie na Białej Górze stoczony w dniu 8 listopada 1620 roku między siłami czeskich protestantów a wojskami koalicyjnymi katolickich Habsburgów.

swojego zboru – udało mu się napisać w ukryciu krótki traktat pt. *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, pol. *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej*, w którym starał się klarownie i w sposób przejrzysty pokazać nie tylko sobie, ale przede wszystkim innym, że cała „chrześcijańska doskonałość” zależy tak naprawdę od kilku czynników, tj. głównie od działania, wykonywania i znoszenia wszelakiej woli Bożej. Komeński z głębi serca pragnie, by Bóg był naszym największym pocieszeniem, najcenniejszym skarbem i najszlachetniejszym udziałem.

Dla wielu siedemnastowiecznych możnowładców Biała Góra – tragiczny symbol dla Czechów – była właśnie wygraną. Tacy przedstawiciele rodów, jak: Valdsztejnowie, Lichtensztejnowie czy Ditrichsztejnowie cieszyli, weselili i radowali się głównie podczas przeprowadzanej konfiskaty majątku emigrantów. Jednak dla Komeńskiego to była bardzo osobista tragedia. Oznaczało to dla niego – używając dużego uproszczenia – koniec wolności wyznania w Czechach i na Morawach. Chodziło dosłownie w wielu przypadkach o zachowanie i uratowanie życia. Za wyznanie wiary niekatolickiej⁶ zamykano do więzień, torturowano i wykonywano najsurowsze egzekucje nawet w postaci kary śmierci⁷. W 1618 roku Komeński uczestniczył w koronacji Fridricha Falckiego, dlatego znalazł się na indeksie i musiał zacząć się ukrywać.

Powstanie czeskie przeciwko cesarzowi Ferdynandowi II określające początek wojny trzydziestoletniej, spowodowało to, że od 1618 roku rozpoczęły się życiowe problemy Jana Amosa Komeńskiego. „Nauczyciel narodów” jak był określany Komeński, stał naturalnie po stronie obozu przeciw-habsburskiego nazywanego „*Corpus evangelicorum*”, który został stworzony

⁶ Po przegranej bitwie na Białej Górze nasiliła się zarówno w Czechach, jak i na Morawach potężna ekspansja rekatolizacji, jaką zgotowali Habsburgowie. Nie była wówczas tolerowana żadna inna wiara oprócz wyznania rzymskokatolickiego.

⁷ Porównaj manuskrypt J.A. Komeńskiego pt. *Historie o těžkých protivenstvích církve české* – pol. *Historia o ciężkich krzywdach i bezprawiu Kościoła czeskiego* (patrz zwłaszcza rozdz. LX – LXXXII), w których opisał egzekucję na Rynku Starego Miasta w Pradze 27 czeskich męczenników – (tłumaczenie wraz z artykułem hermeneutycznym przygotowuję do druku). Oprócz tego szersze rozważania z przedmiotowego zakresu badawczego można odnaleźć w następujących dziełach i opracowaniach, por.: Vrabc, 1908; Kratochvíl, 1975; J. Herain, J. Teige, 1904; Petráň, 1996; Purš, 1982; Svátek, 2005; V. Líva, 1930, s. 293-336; Molnár; Herben, 1921; Kučera, 2003; Pekař, 1922/1986; Mašek, 2008; A. Catalano, 2008; Vojtíšková, Fejtová, 2020; Pánek, 2020, s. 106–108; B. Kaňák, *Čtyřsetleté výročí popravy sedmadvaceti českých pánů, rytířů a měšťanů na Staroměstském náměstí v Praze* [w:] <https://www.csh.cz/view.php?id=4963> článek bratra dr Bohdana Kaňáka na stránce Církve československé husické (dostęp 21.10.2022); Junek, 2015; T. Butta, 2021, <https://www.csh.cz/dokumenty/4627-priloha-c-2-stat-br-dr-t-butty.pdf> (dostęp: 30.10.2022); Rocasius Hořovský, 2021.

na początku właśnie trzydziestoletniej wojny przez sojusz Szwecji, Norwegii, Danii, Niderlandów, Anglii i książąt północnozachodnich terytoriów niemieckich. Jego otwarte zaangażowanie w opisywanym aliansie spowodowało późniejsze jego prześladowania.

Możemy – zgodnie z przewodnim hasłem niniejszego artykułu – zadać sobie nurtujące pytanie: co to jest „doskonałość chrześcijańska”? Na tym etapie Jan Amos Komeński – jak pisze wybitny czeski komeniolog Jan Hábl (2023, s. 26) – ma wyrobioną opinię i jednoznaczny pogląd. Ból i utrapienie, które nieodzownie przychodzą, musi człowiek znieść, wytrzymać i przyjąć jako Boże wychowanie⁸. Komeński po różnych perypetiach i tragediach, jakich osobiście doznał, potrafił zrozumieć, że pewny grunt pod nogami i jedyne źródło życia można odnaleźć w Bogu, kiedy człowiek z Jego miłości w całości odda się Jezusowi Chrystusowi i traktuje go jako swój drogocenny skarb (por. Hart, 2010, s. 8).

W 1621 roku do miejscowości Fulnek wjechali „Hiszpanie”, tj. odnoga wojska habsburskiego. Ze względu na fakt, że Komeński – jak już wcześniej było wzmiankowane – uczestniczył w koronacji Fridricha Falckiego, to dekretem z 28 października 1621 roku wraz z pozostałymi niekatolickimi duchownymi był wygoszczony⁹ ze swojej ojczyzny, tj. został wydany na niego list gończy (nakaz aresztowania). Dlatego nie tylko dla swojego bezpieczeństwa, ale przede wszystkim dla bezpieczeństwa swoich bliskich zdecydował się Komeński, że będzie się ukrywał. Rodzinę pozostawił w Přerowie, który w tamtym okresie był na razie pod ochroną Karola z Žerotína i sam ukrywał się w różnych miejscach Północnych Moraw, prawdopodobnie w okolicach włości i posiadłościach Žerotína, między innymi w brandyjskich latyfundiach i w okolicach Losína. Przebywając w niektórych kryjówkach czy ukryciach, Komeński przeczuwał, że serce jego małżonki jest przepętlone „tęsknotą, smutkiem i zmartwieniem”. Dlatego dla jej pociechy napi-

⁸ W tym samym okresie powstało dzieło *Hlubina bezpečnosti* – pol. *Głębina bezpieczeństwa*, w którym pojęcie to Komeński tłumaczy czy wyjaśnia bardziej dosadnie, a konkretnie przez słowo „rezygnacja”. Trzeba nauczyć się rezygnować, tj. w pełni oddać się w ręce Stwórcy, polegać na nim i ufać mu, że to właśnie on z człowiekiem myśli i postępuje dobrze.

⁹ Paradoksalnie by można stwierdzić, że został „*parsonae non grata*”, czyli osobą niemiłe widzianą, chociaż nie był przedstawicielem korpusu dyplomatycznego, którego obecność na terytorium państwa przyjmującego stała by się niepożądana. Przebywał przecież u siebie, w kraju, w którym się urodził, wychował i żył, a nielegalna aneksja habsburska doprowadziła do takiego stanu.

sał krótkie dzieło¹⁰ o charakterze chrześcijańsko-filozoficznym, które nazwał czes. *Přemyslování o křesťanské dokonalosti*, pol. *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej*. Wyjaśnia w nim, że pełna doskonałość człowieka próbowanego krzywdą i bezprawiem polega na zupełnym oddaniu się Bogu.

Traktat¹¹ ten, jak o nim mówi sam Komeński, składa się z dedykacji (wstęp dot. powstania tego utworu), dwunastu¹² rozdziałów, zakończenia i modlitwy, składającej się wybiórczo, tj. wyłącznie w całości z przywołanych wersetów starotestamentowej *Księgi Psalmów*. Zawartość traktatu spoczywa na stopniowym rozwijaniu, udowodnieniu i uzasadnieniu myśli, znajdującej się wokół wykorzystania konieczności i użyteczności pokory chrześcijańskiej.

Opisywane dzieło opatrzone jest konkretną datą, czyli w dedykacji¹³ widnieje zapis 18 luty 1622 r. Jest to tzw. „osobisty list¹⁴”, w którym wybrzmiewa dzisiaj już słynne zwrócenie się do małżonki: czes. *Moje milovaná manželko, která jsi hned po Pánu Bohu mým nejcennějším pokladem* – pol. *Moja kochana małżonko, która jesteś zaraz po Panu Bogu moim najcenniejszym skarbem*¹⁵. Przedmiotową książkę dedykuje kochanej małżonce Mag-

¹⁰ Jest to pierwszy z serii kilku tzw. pism pocieszających, pierwotnie poświęconych pierwszej żonie Magdalenie Vizovskej w trudnym okresie początku wojny trzydziestoletniej. Próbuje przezwyciężyć rozpacz własną i swoich współwyznawców, koncentrując się na podstawowych wartościach chrześcijaństwa i kierując się w ich stronę, tak jak każdy, że nawet cierpiący, jest zobowiązany to zrobić. Stopniowo Komeński omawia – ściśle mówiąc opisuje – różne trudne sytuacje życiowe (choroba, bieda, sieroctwo itp.).

¹¹ Ów przedstawiany traktat konceptualizowany jest w kategorii, który oznacza rozprawę i traktowany jest jako gatunek literacki.

¹² Prawdopodobnie alegoria do dwunastu Apostołów.

¹³ Utwór ten, który był wydany w 1622 roku, Komeński dedykował swojej pierwszej małżonce Magdalenie, z którą był wtedy przez persekucję wyznaniową rozłączony.

¹⁴ Jest to jedyny list adresowany do jego małżonki Magdaleny, który się zachował. Z niego dowiadujemy się, że żona Komeńskiego Magdalena była w ciąży. A jej małżonek, który musiał się ukrywać, życzy jej szczęśliwego rozwiązania. List ten – jak podkreśla <https://komensky.mjakub.cz/magdalena-vizovska-idc68> – jest perłą czeskiej korespondencji małżeńskiej.

¹⁵ Znane jest również tłumaczenie z patetycznym zwróceniem się do swojej ukochanej żony: czes. *„Manželko má milá, Mandalenko, kle(é)note můj po Pánu Bohu nejdražší”* – pol. *„małżonko moja kochana, Magdalenko, klejnocie mój po Panu Bogu najdroższy”* (Molnár, Rejchrtová, 1987, s. 56-57; Hábl, 2023, s. 27 i 155), lub skrócona wersja przypisowa tego opisu: czes. *klenote můj po Panu Bohu nejdražší* – pol. *klejnocie mój po Panu Bogu najdroższy* (por. Hábl 2011, s. 23) względnie znana jest jeszcze inna wersja: czes. *„Manželko má milá, klenote můj po Pánu Bohu nejdražší”* – pol. *małżonko moja kochana, klejnocie mój po Panu Bogu najdroższy!* (Kratochvíl, 1975, s. 43). Komeński w swojej wizji świata miał właśnie taką hierarchię wartościowania – *klejnot po Panu Bogu najdroższy*. Pisząc te rozpoczynające się linijki dedykacyjne, zwłaszcza ten zwrot w postaci metaforycznego przeniesienia, nie miał najmniejszego pojęcia, że za niedługo tego klejnotu (patrz małżonki) zostanie pozbawiony.

dalenie¹⁶ w lutym 1622 roku i jeszcze w tym samym roku ją wydaje drukiem. Czy żona Komeńskiego faktycznie ją przeczytała, nie jest pewne¹⁷, ponieważ właśnie z toczącymi się okropnościami wojny przywlekła się niestety dodatkowo śmiertelna morowa zaraza i ona wraz z dwoma synami uległa szalejącej dżumie. Tak Komeński traci zaraz po Panu Bogu najcenniejszy skarb na tej ziemi¹⁸. Oprócz ogromnej tragedii rodzinnej dowiedział się również o nieprzyjemnym, wręcz barbarzyńskim wydarzeniu, polegającym na tym, że jezuici publicznie spalili na Rynku we Fulneku jego bibliotekę oraz że zburzyli dom zborowy Jedności Braterskiej. Komeński w ten sposób utracił prawie wszystko, co posiadał, a w swojej ojczyźnie był wygnańcem i banitą. Ponadto jego społeczne i osobiste zabezpieczenia padły czy nawet legły w przysłowiowych gruzach.

We wstępie tego utworu Komeński przedstawia, jaka jest jego koncepcja i zamiar napisania dzieła. Chodzi mu przede wszystkim o pouczenie czytelnika, by sobie uświadomił, jaki jest sens życia chrześcijańskiego.

Pierwszy rozdział opisywanego dzieła opowiada o doskonałości życia chrześcijańskiego, która według Komeńskiego polega na trzech rzeczach, a konkretnie:

- 1) na pełnym umiłowaniu i miłości do Boga,
- 2) następnie na stopniowo powolnym oddawaniu się jemu we wszystkim oraz
- 3) na ustawicznym z nim kontakcie i rozmyślaniu o nim.

Kto posiada wszystkie te trzy rzeczy – osiągnął według koncepcji Komeńskiego – najwyższy poziom mądrości.

W drugim rozdziale zatytułowanym *Jak człowiek ma się przygotować, by mógł szukać i osiągnąć doskonałość*, Komeński koncentruje się na człowieku, który powinien myśleć o owych osiągnięciach dotyczących doskonałości włącznie z wyczyszczeniem serca. W swoim wywodzie precyzuje

¹⁶ Patrz Magdalena Vizovská (też Mandalena Komenská), pierwsza małżonka Komeńskiego, córka Buriana i Marianny Vizovskich, zamożnych mieszczan w Zábřehu.

¹⁷ Jan Hábl (2011, s. 23) stwierdza wyraźnie i jednoznacznie: *jeho manželka nikdy nedostala komenského utěšující dopis, který doprovázela útlá knížka úvah nazvaná Přemýšlování o křesťanské dokonalosti* – [tłum pol. „jego małżonka nigdy nie otrzymała pocieszającego listu od Komeńskiego, któremu towarzyszyła wątła książka rozważań nazwana *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej*”].

¹⁸ Wyrzucić to można innymi słowami. Nagle stoi Komeński osamotniony, podobny do ogołoczonego drzewa, którego liście, owoce i gałązki zdewastowała burzowa trąba wojny. Jest nagle bez ukochanej żony, tj. klejnocie po Bogu najdroższym, bez dzieciątek i bez ziemi i kraju ojczystego, czyli bez domu bliskiemu jego sercu.

dokładnie, że człowiek, który chce osiągnąć doskonałość, musi wyróżniać się trzema kwestiami. To oznacza, że szukanie doskonałości jest mądrością, ponieważ ona promieniuje i nie więdnie, dlatego po jej odnalezieniu powinniśmy się z niej najbardziej cieszyć. Następnie człowiek ma umieć wyczyścić swe serce jako naczynie, w którym przechowywana jest niebiańska/niebieska woń. Jego serce musi być oczyszczone od złych nawyków, które przedstawiają przeszkody. Ostatni, trzeci punkt dotyczy tego, że oprócz przygotowań jest niezbędne pojąć, że prezentowanej doskonałości nie można osiągnąć przez ludzkie staranie, ale że jest to tylko i wyłącznie dar Boży. Opierając się na cytatach biblijnych, Komeński zaznacza: „przecież zostało wyraźnie powiedziane: «Miłosierdzie okażę temu, komu zechcę okazać miłosierdzie, zlituję się nad tym, nad kim zechcę się zlitować»” (Rz 9,15).

W trzecim rozdziale pt. *Skąd w sercach rozbudza się miłość do Pana Boga*, Komeński po krótko konstatuje, że w miłości odróżniamy rzeczy duchowe i cielesne oraz zwraca uwagę na miłosierdzie w związku z możliwością wyboru życia wiecznego. Wyraźnie zaznacza, że miłość do Pana Boga wlewana jest do naszych serc przez dwa źródła. Tym pierwszym jest poznanie przedziwnej doskonałości Bożej, którą ma sam w sobie. Drugim punktem jest rozmyślanie dotyczące szczodrej dobroci i miłości, którą na nas rozlewa. Zdecydowanie w większym stopniu Boża miłość w naszym sercu rozpala się wtedy, kiedy Boga uważamy za studnię pełną miłosierdzia. Jednak nie jakąś zamkniętą, lecz dostępną dla wszystkich.

Natomiast w czwartym rozdziale nazwanym *Jak wygląda płomiennowrzęca miłość do Boga i czym się wyróżnia*, zostało tutaj pokazane, jak czytelnik miałby rozmyślać o Bożych dobrodziejstwach, które mu dodadzą również otuchy i dużą dozę pocieszenia. Najpierw Komeński zaznacza, że to, jak głęboka musi być miłość do Boga, to sam Pan Bóg wyjawiał w swoim przykazaniu: „Będiesz miłował swego Boga Jahwe z całego serca, z całej duszy i ze wszystkich swoich sił” (Pwt 6,5). Później eksponuje pięć punktów: człowiek ma przekazać całą swoją siłę i poświęcić całe starania, by kochał Boga. Jego serce ma ściśle przylegać i lgnąć do Boga, kiedykolwiek sobie o nim przypomni i kiedy rozmyśla o jego dobrodziejstwie. Drugi punkt mówi o tym, że ten, kto Boga kocha nade wszystko, ten zbytnio nie ma upodobania w doczesnych rzeczach. Trzeci mówi o tym, że człowiek powinien Panu Bogu kłaniać się w najgłębszej pokorze (podobnie jak czynił to Abraham, który sam siebie nazywał prochem i popiołem). W stosunku zaś do ludzi winien być łagodny, cichy i pokorny. Czwarty punkt mówi

o prawdziwej i pełnej miłości do Boga, która nie zmienia się w zależności od okoliczności i nigdy nie ustaje. Piąty punkt podkreśla, że znakiem miłości do Boga jest miłość do wszystkich bliźnich. To oznacza, że tacy ludzie życzą wszystkim ludziom dobra i nikomu nie życzą niczego złego.

Zaś w piątym rozdziale, pt. *Jak miłość do Boga musi przejawiać się w miłości do bliźniego*, są wyjaśnienia, skoncentrowane na miłości do bliźniego, a to realizowane jest w podwójny sposób. Pierwszy urzeczywistniany jest przez sprawiedliwość, drugi przez miłosierdzie¹⁹. Dowodem płomiennie-wrzącej miłości do Boga, jak zaznacza Komeński, jest niewątpliwie miłość do bliźniego. Jest niezbędne, byśmy trafnie pojęli, dobrze zrozumieli i właściwie wiedzieli, jak ma się zachowywać człowiek w stosunku do bliźniego, który szczerze miłuje Pana Boga. Szczegółowo ta przychylność lub konkretnie zaznaczona skłonność przejawia się dwojako, tj. 1) myśla mi i 2) uczynka mi, czyli czynami i działaniami. We wzajemnej miłości braterskiej bądźcie serdeczni, we wzajemnym szacunku bądźcie uprzedzający – por. zasadę życia chrześcijańskiego. Komeński nawołuje, byśmy czyny miłości udowadniali bliźniemu w podwójny sposób, że potrafimy postępować w stosunku do niego sprawiedliwie i miłosiernie.

Rozdział szósty niosący nazwę *O ochoczym podporządkowaniu się Bogu polegającym na przyjmowaniu wszystkich rzeczy z Jego ręki na tym świecie* opisuje w sposób zwięzły, ale klarowny takie sytuacje, polegające na radosnym²⁰ przyjmowaniu darów Bożych, a także i na odwrotnej sytuacji, czyli na przygotowaniu czytelnika na czas nędzy i głodu. Komeński pokazuje, jak przyjmować z rąk Bożych przyjemne rzeczy i wykorzystywać je właśnie tak, by nimi zbytnio nie można było rozpieszczać myśli i ciała. Choć przychodzą różne ciężkości, które Pan Bóg przypuszcza w życiu swych dzieci, można je podzielić według Komeńskiego na cztery dziedziny: 1) choroba; 2) utrata majątku i nędza; 3) utrata bliskich przyjaciół i samotnienie; 4) krzywda i bezprawie od nieprzyjaciół prawdy, jaką jest np. niebezpieczeństwo, ucieczka, wygłoszczenie lub wygnanie, pozbawienie honoru i szacunku, więzienie, śmierć. Będzie rzeczywiście stosowne, kiedy

¹⁹ Chodzi tutaj o przychylność lub skłonność realizowaną zarówno myślami, jak i uczynkami, czyli w przejawianych czynach i działaniach.

²⁰ Miłość do Boga – według koncepcji Komeńskiego – prowadzi do drugiego stopnia doskonałości.

szczegółowo²¹ skoncentrujemy się na każdej z tych wymienionych dziedzin z osobna, w każdym następnym rozdziale (por. późniejsze rozdz. 7–10).

W siódmym rozdziale zatytułowanym *O pokornym znoszeniu choroby* przedstawiane są sytuacje o rozmyślaniu nad tym, jak nas Bóg prowadzi, zwłaszcza w czasach, kiedy nas lub względnie naszych bliźnich dopada choroba. Według postrzeżenia Komeńskiego jest prawdą, że choroby często nie mogą obejść się bez boleści, zmartwienia i smutku, ale pobożny człowiek pamięta, co kiedyś z trwającym wiecznym obowiązkiem powiedział Bóg: „Prochem jesteś i w proch się obrócisz”, czyli, że zostanie tylko nieprzemijające.

Ósmy rozdział pod tytułem *O ochoczym przyjmowaniu biedy i nędzy* naucza nie tylko o dziękczynieniu, ale także rozpatruje kwestie darów Bożych i zachowania życia w chwili biedy i nędzy czy prób, co może być pojmowane, np. również jako rodzaj ostrzeżenia.

Dziewiąty rozdział został nazwany *O cierpliwym znoszeniu utraty bliskich przyjaciół i o osamotnieniu*. Opisuje utratę ukochanej osoby i jednocześnie dotyczy cierpliwości w próbach życiowych. Żeby jednak smutek nad utratą nie był aż tak zbyt głęboki (zwłaszcza, kiedy przychodzi znienacka), wypadałoby się na to wcześniej przygotować, a to na dwa sposoby. Po pierwsze: mamy często rozmyślać nad tym, że do tego może dojść, ponieważ nie jest na tym świecie nic naturalniejszego niż to, że ludziom umierają bliscy. Więc kto ma bliskiego przyjaciela, musi uwierzyć po pierwsze, że mu go Bóg wypożyczył, a ten go może do siebie wezwać, kiedy mu się to spodoba, po drugie że jego (zawsze święta i sprawiedliwa) wola musi się wypełnić. Następne jest niezbędne, by mieć ze swoim przyjacielem takie relacje przyjaźni, których nie może zepsuć nawet śmierć. Chodzi więc o przyjaźń duchową, która polega raczej na bliskości do Boga, niż na bliskości cielesnej. W taki sposób śmierć nie spowoduje takiej boleści, ponieważ związek przyjaźni pozostanie nienaruszony, a przyjaciel na stałe nie odejdzie, lecz tego drugiego wyprzedzi i ponownie spotkają się w miejscu, gdzie razem będą w pełniejszej miłości spędzać wieczność.

Dziesiąty już rozdział: *O odważnym i radosnym poddawaniu się prześladowaniom* dotyczy zwłaszcza dzielności, waleczności, męstwa i odwagi w krzywdzie i bezprawiu oraz zachowania w próbach życiowych.

²¹ W niniejszym artykule przedstawiam skrótowo najważniejsze tezy, ale w dokonanym polskojęzycznym przekładzie tego dzieła można zapoznać się ze szczegółami.

W przedostatnim rozdziale jedenastym *O nieustannym rozmyšlaniu o Bogu* znajdują się wzmianki o tym, że przez cały dzień i o każdej porze dnia i nocy można zwracać się do Pana z wdzięcznością i z modlitwą do Pana, do której Komeński gorąco zachęca. Po pełnej miłości do Boga i pełnej jego wierności i przywiązaniu, następuje trzeci stopień doskonałości, którym jest ustawiczne i przyjemne rozmyślanie o Bogu. Gdzie jest skarb, tam jest i serce, mówi Chrystus Pan. To jest największy stopień doskonałości – mówi Komeński – być prawdziwie połączonym z Panem Bogiem i przebywać w nim. To się urzeczywistnia dwoma sposobami: przez rozmyślanie o nim i przez rozmowę z nim.

W ostatnim dwunastym rozdziale zatytułowanym *O wytrwałych modlitwach, i jakie są oznaki ludzi, którzy interesują się Bogiem* został pokazany porządek dotyczący myślenia i modlitw, pojmowane przede wszystkim jako drogi do Pana Boga. Mowa jest także o pieśniach duchowych. Komeński wyznaczył siedem oznak człowieka, który – jako istota żywa – rzeczywiście interesuje się Bogiem. Są to:

1. Zbyt nie mówi, ale chętniej milczy. Robi to dlatego, ponieważ jego serce wymija się niepożytecznym rzeczom, ze względu na to, że wewnątrz interesuje się Bogiem.
2. Zbyt nie zajmuje się zewnętrznymi rzeczami. Nie lubuje się w obserwowaniu pięknych ogrodów, ładnych ubrań, koni i ptaków oraz wielu innych podobnych rzeczach, ani nie spędza swojego czasu na słuchaniu i zbieraniu plotek. Za najpiękniejsze, co może mieć, uważa Boga i jego pokój.
3. Święta dusza zbyt nie wyszukuje towarzystwa ludzi, ponieważ uważa opowiadania i zabawy za stratę czasu (a rzeczywiście nimi one są) i przeżywa miłe towarzystwo w swoim wnętrzu. Dlatego najchętniej jest sama, żeby mogła mieć spokój bez ruchu. Ani jej nie przeszkadza samotność jak ludziom świeckim, którzy nie mają w swoim sercu przyjemnego Bożego spokoju, i tak muszą w swojej melancholii szukać pocieszenia wokół siebie. Święta dusza samotności się nie boi, ponieważ wie, że nie jest samotna, ale że z nią jest Bóg i Jego aniołowie i jednocześnie wie, że z nimi jest w największym bezpieczeństwie. Podobnie jak w rodzinie, gdzie starsze dzieci uważają na młodsze, tj. na swoich młodszych braciszków, a kiedy jest to potrzebne, noszą ich na rękach. I nas noszą na rękach święci aniołowie, nasi starsi bra-

cia, byśmy nigdy nie byli sami (Ps 91,12). Pobożna dusza cieszy się więc najwięcej z tego towarzystwa, innego nie stara się szukać.

4. Pobożny człowiek jednak także chętnie przebywa między ludźmi i rozmawia z nimi, a kiedy wokół znajdują się inne pobożne osoby, które opowiadają o dobrych rzeczach, które służą wspólnemu budowaniu, chętnie się im przysłuchuje, coś doda, uczy się, a także uczy innych. Przynosi mu to wielką radość.
5. Chętnie przebywa w świętych zgromadzeniach, ponieważ pośrodku nich jest Pan, będący tarczą obronną i słońcem, który darzy łaską i chwałą (Ps 84,12). Dlatego Dawid prosił Boga o jedną rzecz: by mógł w domu Pana mieszkać po wszystkie dni życia, by patrzeć na Pana życzliwość i wykonywać Jego wolę w świątyni (Ps 27,4).
6. Oprócz towarzystwa taki człowiek chętnie czyta księgi *Pisma świętego* i interesuje się nimi. Tak samo jak Dawida, nie cieszy go nic bardziej, niż kiedy nad prawem Bożym rozważa czy rozmyśla w trakcie dnia i nocy (Ps 1,2), ponieważ w nim znajduje rzeczy ważniejsze od złota i słodsze od miodu (Ps 19,11).
7. A na koniec, który łączy do Boga, śpiewa Psalmy i pieśni duchowe i swoim sercem i głosem zawsze wielbi Pana (Ef 5,19). O ile może, układa czy komponuje pieśni dla honoru Pana Boga i w ten sposób w sobie roznieca zapał i gorliwość. Mówi z Dawidem: „Będę śpiewał Panu, póki życia mego będzie, będę Bogu Psalmy śpiewał, dopóki istnieje. Oby Mu była miła moja pieśń! Pan jest moją radością” (Ps 104, 33–34).

W zakończeniu Komeński pisze o umiłowaniu Boga, podawaniu się jemu i jego woli, i zajmowaniu się wszystkimi sprawami i rzeczami Bożymi. Konkretnie analizuje zbawioną i błogosławioną doskonałość człowieka w tym życiu, która według niego polega na następujących rzeczach, gdyż dotyczy ona: szczerzej miłości do Boga, pokornego podporządkowania i słodkiego rozmyślenia w swoim sercu.

Ostatnią częścią tego opisywanego dzieła jest *Modlitwa pobożno-religijnego człowieka, w krzyż ufającego, przejęta z Psalmów świętego Dawida*, składająca się z 40 cytatów *Psałterza starotestamentowego*.

Najwięcej przykładów w swoim dziele Komeński zaciągnął ze starotestamentowej *Księgi Psalmów* (70 przykładów), następnie na drugim miejscu znalazła się nowotestamentowa *Ewangelia wg Mateusza* (8 przykładów), na trzecim miejscu uplasował się *List do Rzymian* (7 przykładów), na czwartym

miejscu znalazł się *Pierwszy list Jana* (6 przykładów), na piątym miejscu odnotowano *Ewangelię wg Łukasza* (4 przykłady), na szóstym miejscu znalazło się aż pięć ksiąg biblijnych: *Księga Hioba*, *List do Hebrajczyków*, *Ewangelia wg Jana*, *Pierwszy list Piotra*, *Dzieje Apostolskie* (po trzy przykłady); na dalszym, tj. siódmym miejscu, odnotowano również pięć ksiąg biblijnych: *Drugi list do Koryntian*, *Księgę Mądrości*, *Ewangelię wg Marka*, *List do Efezjan*, *Apokalipsę* (po dwa przykłady) oraz na ostatnim ósmym miejscu uplasowało się osiem ksiąg: *List do Filipian*, *Mądrość Syracha*, *Pierwszy list do Tesaloniczan*, *Pierwsza Księga Królewska*, *Księga Powtórzonego Prawa*, *Pierwszy list do Koryntian*, *List do Kolosan*, *Księga Daniela* (po jednym przykładzie), co łącznie daje sumę 128 cytowań biblijnych w tym utworze. Porównajmy specyfikę występowania z ich lokalizacją²² i frekwencją. W poniższym zestawieniu najpierw jest pokazany skrót²³ księgi biblijnej, później rozdział i werset biblijny, a na końcu w półokrągłych nawiasach lokalizacja w analizowanym dziele [może to być dedykacja, rozdział od I do XII albo modlitwa z Psalmów świętego Dawida], por.:

Ps 1,2 (XII); 5,8.9.13 (M); 16 (M); 16,2 (V); 16,8-9 (XI); 16,9-10 (M); 16,11 (M); 17,8 (M); 17,15 (M); 18,2-3 (P²⁴, III i XII oraz M); 19,11(XII); 22,10-12 (M); 22,23 (M); 23,4 (IV); 24,6 (XII); 25 (M); 25,2 (M); 27 (M); 27,4 (XII); 30,13 (M); 31,2 (XII); 36,11 (M); 42,2-3 (M); 42,5 (X); 48 (X); 51 (M); 51,3 (XII); 51,5 (M); 55,18 (XII); 56,9 (D); 57,11 (M); 62,11 (VIII); 63 (X i M); 65,5 (M); 69,6-8 (M); 73,23 (M); 73,24 (M); 73,25 (M); 84 (X); 84,3 (M); 84,12 (XII); 91,12 (XII); 103,1 (XII); 103,11 (M); 104 (M); 104,33-34 (XII); 106,4-5 (M); 116,1 (IV); 116,8 (IV); 116,12 (III); 116,15 (X); 119 (M); 119,10 (M); 119,62 (XII); 119,124 (M); 119,164 (XII); 128 (M); 130,3-4 (M); 132 (II); 138 (M); 139,23-24 (M); 141,4 (M); 143,3 (M); 143,9 (M); 143,10 (XII i M); 143,11 (M);

Mt 5,10-12 (X); 6,6 (XII), 6,7 (XII); 10 (IV); 10,31 (X),13 (XI); 18,22 (V); 26 (X);

Rz 8,26 (XII); 8,38-39 (VI); 9,15 (II); 11,33 (III); 12,10 (V); 12,15 (V); 12,19 (V);

1 J 3,1-3 (Z); 3,16 (V); 3,17 (V); 4,10 (III); 4,12 (V); 4,20 (V);

Łk 7 (X); 12 (VIII); 12,4 (X), 22, 42 (X);

²² Komeński w tym dziele korzystał z różnych cytatów biblijnych, a konkretnie z siedmiu ksiąg ST (Pwt, Ps, Hi, 1 Krl, Dn, Mdr i Syr) oraz z szesnastu ksiąg NT (Mt, Łk, Mk, J, Dz, Rz, 1 J, Hbr, 1 P, 2 Kor, Ef, Flp, 1 Te, 1 Kor, Kol, Ap). Ze ST wykorzystał 79 przykładów, a z NT 49 przykładów, co czyni ogólnie 128 cytowań z kart *Pisma Świętego*.

²³ Wszystkie wyjaśnienia skrótów znajdują się na końcu artykułu w sporządzonym Wykazie użytych skrótów.

²⁴ Fragment ten jest również przywoływany w *Przedmowie do nowego wydania* (Komenský, 2022, s. 9) przez luterańskiego teologa i pedagoga Stanisława Piętaka, emerytowanego biskupa Śląskiego Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego Wyznania – czes. *Slezská církev evangelická augsburského vyznání* (SCEAV). Cytatu tego jednak nie uwzględniam we zbiorczym zestawieniu frekwencyjnym, ze względu na fakt, że przytoczyła je inna osoba niż Komeński.

Hi 1 (VI); 1,21 (IV); 13,15 (IV);
Hbr 12,6 (VI), 12,11 (X); 13,5 (VIII);
1 P 1,5 (III); 2,23 (V); 3,14–15 (X);
Dz 5,41 (X); 20,22–24 (X); 21,13 (X);
J 6 (XII), 8 (V); 15,20 (X);
2 Kor 5,1 (VII), 12 (II);
Mdr 1,4 (II); 6,12 (II);
Mk 8,34 (X); 10,29–30 (X);
Ef 4,26 (V); 5,19 (XII);
Ap 14,4 (XI); 19 (X);
Flp 4,12–13 (VIII);
Syr 2,10 (VI);
1 Tes 4,13 (IX);
1 Krl 19 (II);
Pwt 6,5 (IV);
1 Kor 15,19 (X);
Kol 3,17 (XII);
Dn 6,11 (XII).

Tak bogato zastosowana różnorodność cytatów biblijnych świadczy o bardzo dobrej znajomości przez Komeńskiego „Księgi ksiąg”, z której przywołuje trafnie dobrane fragmenty odnośnie do omawianej problematyki opisu treści wkomponowanej do przedmiotowego traktatu chrześcijańsko-filozoficznego.

Na zakończenie naszych rozważań możemy stwierdzić, że prześladowcze represje spowodowane ówczesnymi wydarzeniami bez wątpienia dotknęły Komeńskiego, który naturalnie wtedy rozmyślał nie tylko o aktualnych politycznych i wyznaniowych stosunkach, ale i ewidentnie o życiu samotnym. Świadczy właśnie o tym napisany przez niego w 1622 roku przedmiotowy traktat pt. czes. *Přemýšlování o křesťanské dokonalosti*, pol. *Rozmyślania o doskonałości chrześcijańskiej*, który powstał w tych rzeczywiste ciężkich dla Komeńskiego czasach (patrz koniec wyznania protestanckiego w duchu odnowy ewangelicznej Jana Husa i zanik w Czechach Kościoła Czeskobraterskiego²⁵ oraz odseparowanie od ciężarnej żony i dwójki dzieci, a także nieustanne ukrywanie się). Komeński w swoim dziele rozmy-

²⁵ Por. zwłaszcza *Jednotę Braci Czeskich – łac. Unitas Fratrum*, patrz (Hampl, 2019, s. 365–383).

šla nad głęboko idącymi kwestiami duchowymi i jednocześnie w sposób dobrze odbierany pokazuje, jak człowiek może przeżywać spokój w środku uciążliwych okoliczności, które dotyczą zarówno choroby, biedy i nędzy, utraty bliskiego człowieka, ale także np. prześladowania, jakie go wielokrotnie bezpośrednio dotknęły²⁶.

Chociaż to siedemnastowieczne dzieło wychodzące spod pióra Jana Amosa Komeńskiego podkreśla głównie miłość do Boga, to uwzględniono oczywiście w nim – jako istotną część składową – przedmiotową „doskonałość chrześcijańską” w ujęciu konceptualizacyjnym wielkiego europejskiego myśliciela, znakomitego dydaktyka, słynnego pedagoga, reformatora protestanckiego, przywódcy braci czeskich, utalentowanego filozofa i pansofisty światowej klasy działającego w duchu naprawy rzeczy ludzkich a praktycznym jej potwierdzeniem. Odzwierciedleniem powinna być zwłaszcza bezinteresowna służba bliźniemu, o którą Komeński przez całe życie walczył, zabiegał i aktywnie ją wspierał na każdym polu swojego działania.

Dla Komeńskiego pokorna tolerancja nie jest jedyną możliwą reakcją wierzącego chrześcijanina do trudów życia, ale także do drogi prowadzącej do samodoskonalenia. Pogodzenie się ze sobą, tj. z własnym uciążliwym losem, naturalnie nie wystarcza, trzeba jeszcze przewyciężyć wszelką ludzką próżność i starać się podchodzić do życiowych prób z czystym sercem. Idee i myśli te zawarte są na samym końcu opisywanego dzieła, wyrażając je słowami, por.: *„Zbawiona i błogosławiona doskonałość człowieka chrześcijańskiego w tym życiu polega na następujących rzeczach, gdyż dotyczy ona: szczerzej miłości do Boga, pokornego podporządkowania i słodkiego rozmyślenia w swoim sercu. Szczęśliwa jest dusza, która to czyni, ponieważ już próbuje nieba”*.

Siedemnastowieczna książka pt. *Přemýšlování o křesťanské dokonalosti*²⁷, pol. *Rozmyślenia o doskonałości chrześcijańskiej*, którą po krótko zaprezentowałem w tym hermeneutycznym artykule, nie jest tylko i wyłącznie jednym z wielu klejnotów skarbicy Komeńskiego. Czytając to dzieło – które w całości przetłumaczyłem dla polskojęzycznego czytelnika na język polski – możemy spróbować przeniknąć nie tylko do świata myślowego słynnego „Nauczyciela narodów”, by lepiej zrozumieć jego osobowość, ale przede

²⁶ Komeński z powodu prześladowań nigdy się nie mścił, lecz pokornie znosił to upokorzenie.

²⁷ Komeński rozwiązuje w tym dziele ważne pytania, koncentrując się na „doskonałości chrześcijańskiej” – z czego ona się składa, jak ją osiągnąć, jak powinna się objawiać w czasach, gdy dopada nas niewolnictwo, choroby, bieda, samotność. I ta chrześcijańska doskonałość oznacza, że wszystko możemy zaakceptować, przyjmować i zadowolić się tym.

wszystkim cały czas owo dzieło przemawia do nas i radzi nam współcześnie żyjącym w XXI wieku, jak mamy lub jak warto byłoby postępować zgodnie z zasadami konceptualizowanej „doskonałości chrześcijańskiej”²⁸. Pomimo nieubłagalnego upływu czasu, już czterech wieków od jej powstania, ona jest wciąż aktualna z różnych perspektyw i innych punktów widzenia.

Bibliografia

- Butta, T. (2021). *Role náboženství a víry v události na Staroměstském náměstí před 400 lety*, Praha 2021, <https://www.ccsch.cz/dokumenty/4627-priloha-c-2-stat-br-dr-t-buty.pdf> (dostęp: 21.01.2024).
- Catalano, A. (2008). *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, překl. Petr Maťa, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Doskonałość chrześcijańska według nauk i pism św. Teresy* (a), (1937), przez św. Alfonsa (b), Kraków. Nakładem „Głosu Karmelu”, s. 32, (c) (Pisownię i słownictwo nieznacznie uwspółcześniono; przypisy nienumerowane od red. Ultramontes). https://www.ultramontes.pl/liguori_doskonalosc.htm (dostęp: 21.01.2024).
- Hábl, J. (2011). *Lekce lidskosti v životě a díle Jana Amose Komenského*, wyd. 2, Praha: Nakl. Návrat domu.
- Hampl, L. (2019). *Historyczne spojrzenie Komeńskiego na dziejowe losy Czech i jego Kościoła (zwłaszcza Jednoty Braci Czeskich – Unitas Fratrum)*, „W stronę komeniologii jako nauki – dyskusje – polemiki – dylematy, Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika”, t. VI, s. 365–383.
- Hart, R. (2010). *Předmluva*, w: J.A. Komenský, *Labyrint světa a ráj srdce v jazyce 21. století*, převedl Lukáš Makovička, Chlumeč: Nakl. Poutníkova četba.
- Herain, J., Teige, J. (1904). *Poprava na Staroměstském rynku v Praze 21. června r. 1621*. Praha: Vyd. Společnost přátel starožitností českých.
- Herben, J. (1921). *Poprava českých pánů na Staroměstském náměstí v Praze 21. června 1621*, Praha: Nakl. Mladé proudy.

²⁸ W tym momencie warto byłoby posłużyć się fragmentem podobnego dzieła zatytułowanego *Doskonałość chrześcijańska według pism i nauk św. Teresy* (por. https://www.ultramontes.pl/liguori_doskonalosc.htm). Cała owa przedstawiana „doskonałość” polega na praktycznym spełnianiu dwóch rzeczy: na oderwaniu się od stworzeń i zjednoczeniu się z Bogiem. A to zawarte jest w poniższych wielkich słowach Zbawiciela naszego: łac. „*Si quis vult post me venire, abneget semetipsum, et tollat crucem suam, et sequatur me*” – pol. „Jeśli kto chce za Mną iść, niech sam siebie zaprze i weźmie krzyż swój, a naśladuje mię” (Mt 16,24). Zaś św. Jan nas uczy, że „wszystko co jest na świecie, jest pożądliwość ciała i pożądliwość oczu i pycha żywota” (1 J 2,16). Toteż istotnie wszystkie nasze niedoskonałości pochodzą z tych trzech nieporządných przywiązań: z miłości wygod, czyli przyjemności, z miłości bogactw i z miłości własnej. I otóż pięknie brzmi zdanie św. Teresy w tym przedmiocie: „Słuszną jest rzeczą, że ten ginie, kto goni za rzeczami, które giną” (*Życie*, rozdz. 34).

- Junek, V. (2015). *Opravdu temná Bílá hora. Fakta a úvahy o jednom fatálním omylu oficiální české historie*, Praha: Nakl. Petrklíč.
- Kaňák, B., *Čtyřsetleté výročí popravy sedmadvaceti českých pánů, rytířů a měšťanů na Staroměstském náměstí v Praze*, <https://www.ccsch.cz/view.php?id=4963> článek bratra dr Bohdana Kaňáka na stránce Církve československé husické (dostup: 21.01.2024).
- Kaňák, B. (2020). *Od staroměstské exekuce v roce 1621 uplyne v letošním roce 400 let, Blahoslav 2021*, O. Nytrová (red.), Praga: Vyd. Církev československá husická, s. 106-108.
- <https://komensky.mjakub.cz/magdalena-vizovska-1dc68> (dostup: 21.01.2024).
- Komenský, J.A. (2010). *Labyrint světa a ráj srdce v jazyce 21. století*, přežl. L. Makovička, Chlumec: Nakl. Poutníkova četba.
- Komenský, J.A. (2017). *Hlubina bezpečnosti v jazyce 21. století*, převedli Lukáš Makovička a Jana Vrzalíková, Chlumec: Nakl. Poutníkova četba.
- Komenský J.A. (2018). *Historie o těžkých protivěnstvích církve české. V jazyce 21. století*, přežl. do jazyka XXI w. L. Makovička, J. Kostelník. Chlumec: Vyd. Poutníkova četba.
- Komenský, J.A. (2022). *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské. V jazyce 21. století* přežl. do jazyka XXI w. T. Zálešák, Kroměříž: Vyd. Didasko.
- Komenský, J.A. (2023). *Lekce lidskosti*. Z Komenského díla vybral a okomentoval Jan Hábl, Praga: Vyd. Nakl. Biblion.
- Kratochvíl, M. (1975). *Život Jana Amose*, Praga: Vyd. Československý spisovatel. 1975.
- Kučera, J.P. (2003). *8.11.1620 Bílá Hora o potracení starobylé slávy české*, Praga: Vyd. Nakl. Havran.
- Líva, V. (1930). *Jan Arnošt Platejs z Platenštejna. Příspěvek k dějinám pobělohorské reformace*, „Časopis Matice moravské” 54, 15–78, s. 293-336.
- Mašek, P. (2008). *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti*, Praga: Díl I, A-M. Vyd. Argo.
- Molnár, D.B. (1882). *Hlavy mučěnníků bělohorských*, Praga: vl.n..
- Molnár, A., Rejchrtová, N. (red.) (1987). *J.A. Komenský o sobě*, Praga: Nakl. Odeon.
- Pánek, J. (1996), *Doslov*, w: *Staroměstská exekuce*, Praga: Vyd. Nakladatelství Brána, s. 345-347.
- Pekař, J., (1922/1986). *Bílá hora, rozmluvy*, Church Hill, Purley, England: Surrey.
- Petráň, J. (1996). *Staroměstská exekuce*. Praga: Vyd. Nakladatelství Brána.
- Purš, J., Kropilák, M. (1982). *Přehled dějin Československa I/2 (1526–1848)*, Praga: Nakl. Academia.
- Rocasius Hořovský, J. (2021). *Poprava českých pánů na Staroměstském náměstí roku 1621 – v jazyce 21. století*, Kroměříž: Nakl. Didasko.
- Svátek, J. (2005). *Paměti katovské rodiny Mydlářů – rozličné příběhy katovské*, 2. díl, Praha: Nakladatelství XYZ.
- Vojtíšková, Z., Fejtová, O. (2020). *Dvě duhy nad popravištěm. Osudy rodiny Kutnaurových v neklidné době bělohorské*, Praga: Muzeum hlavního města Prahy.
- Vrabec, J.J. (1908). *Popravy na Staroměstském náměstí 21. června 1621*, Praga: B. Kočího v Praze.

Netografia

<https://www.ccsch.cz/dokumenty/4627-priloha-c-2-stat-br-dr-t-butty.pdf>.

<https://www.ccsch.cz/view.php?id=4963>.

<https://komensky.mjakub.cz/magdalena-vizovska-idc68>.

https://www.ultramontes.pl/liguori_doskonalosc.htm.

Użyte skróty:

Ap – Apokalipsa Jana

SCEAV – *Slezská církev evangelická
augsburského vyznání*

czes. – wyraz czeski

D – Dedykacja

Dn – Księga Daniela

Dz – Dzieje Apostolskie

Ef – List do Efezjan

Flp – List do Filipian

Hbr – List do Hebrajczyków

Hi – Księga Hioba

i.e. – id est [pol. to znaczy // tak zwany
// to jest]

I–XII – rzymskie cyfry oznaczające rozdziały

J – Ewangelia według Jana

1 J – Pierwszy list Jana

Kol – List do Kolosan

1 Kor – Pierwszy list do Koryntian

2 Kor – Drugi list do Koryntian

1 Krl – Pierwsza Księga Królewska

Łk – Ewangelia według Łukasza

M – Modlitwa

Mdr – Księga Mądrości

Mk – Ewangelia według Marka

Mt – Ewangelia według Mateusza

Nakl. – Nakladatelství (nakładem)

NT – Nowy Testament

P – Przedmowa

Ps – Księga Psalmów

Pwt – Księga Powtórzonego Prawa

1 P – Pierwszy list Piotra

Rz – List do Rzymian

ST – Stary Testament

Syr – Mądrość Syracha

1 Tes – Pierwszy list do Tesaloniczan

Vyd. – Vydavatelství //
vydalo (wydawnictwo)

Z – Zakończenie